

The mosque and human communication; Studying the communication capacities of the mosque in the social thought of contemporary Muslim thinkers

Hossein Mehrabanifar , Assistant Professor Department of Social Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran, Email: mehrabanifar@razavi.ac.ir

ABSTRACT

Subject: Communication is the solution to many of the problems in the new society, and it is only through communication that the fragile bond between the social components in the mass society is maintained. Human communication is not only influenced by social forces and cultural context, but also the quality of communication and communication systems play a significant role in shaping the cultural and social structure of societies. Just as modernity and modern culture, with their specific structural order and technologies, have brought about a particular system and organization in the field of communication, with its various levels and dimensions, in Iranian society and the context of Iranian-Islamic culture, there are also institutions and domains that possess different capacities and functions in organizing and shaping human communication. The mosque can be considered as one of the central institutions and domains in the Iranian-Islamic cultural tradition, shaped not only by a theocentric communicative system (Imam and Ummah), but also possessing significant potential in organizing and guiding human communication at various levels, and consequently, in shaping social order. As one of the pivotal centers of communication in the Iranian-Islamic tradition, the mosque has played diverse roles in organizing and expanding communication, exhibiting different forms throughout history according to political and social conditions. In the contemporary century, the most prominent manifestation of the communicative capacities of the mosque can be observed in relation to the Islamic Revolution of Iran that seeks to establish a new social order with a religious approach.

Question and purpose: Based on this, and considering the role of the mosque in the social change and social order throughout the history of Muslims, particularly in contemporary Iran, the present research seeks to understand the capacities, dimensions, and levels of human interactions within the mosque from the perspective of the social thought of contemporary Muslim thinkers. These thinkers, who themselves emerged from the mosque as a base, played a decisive role in the mosque-centered leadership of social change and social revolution, especially the Islamic Revolution of Iran and its continuation. Specifically, the ideas and opinion of Imam Khomeini, Ayatollah Khamenei, and Morteza Motahari are studied and analyzed in this research intellectual and political figures who, more than others, paid attention to the issue of the mosque, its social and communicative dimensions, and reflected this importance in their written works and speeches at different times. The central question of the study is: "What are the capacities and levels of human communication of the mosque from the perspective of Imam Khomeini, Ayatollah Khamenei, and Motahari, and how does this communicative framework shape the social order?"

Methodology: The study of the ideas and opinion of the selected thinkers was conducted using the method of thematic analysis. This was done by selecting key excerpts

from their speeches and writings, and then analyzing them based on the thematic analysis model of Wolcott at three levels: description, analysis, and interpretation.

Findings: The organization, arrangement and categorization of the opinions and ideas of these thinkers led to the achievement of 11 central themes in continuous relation with each other, which are: “The blending (or The Interconnection) of The Individual and Social monotheism”, “The Mosque as a Center for contemplation and Reflection”, “The Intellectual and Communicative Capacity of the Imam of Congregational Prayer”, “Rhetoric, Sermons and Enlightenment in the Mosque”, “The Imam’s close and intimate relationship with the people and attention to their well-being”, “The capacity of public communication of the mosque with different groups and strata”, “Dialogue and Exchange of Ideas within Intellectual and Epistemological Circles”, “Center for social gathering and political communication”, “The Mosque as the Core and Stronghold of Resistance and Popular Mobilization”, “The Mosque as a Foundation for the Efficiency and Organization of Various Social Institutions” and “The Media Role of the Mosque Building as a Symbol and Axis of the Islamic Society”. These themes encompass various levels of human communication: the relationship with God, Intrapersonal communication (reflection and contemplation), interpersonal communication (the close relationship between the Imam of Congregational Prayer and the people), group communication (intellectual and epistemological circles), and public communication (Rhetoric and enlightenment), all centered around the concept of monotheism. The interrelations among these levels illustrate the interconnected and, at times, overlapping nature of the themes, which are deeply influenced by the unique, multi-dimensional communicative essence of the mosque. This essence makes any separation between the different levels of communication challenging. Despite the diversity in the levels and dimensions of communication in the mosque, monotheism (Tawhid) serves as the link that unites, aligns, and enhances them.

Conclusion: Communication in the mosque is formed from self-improvement and monotheistic community around the relationship with God and extends to the order of social institutions. The result is a social order—an order whose core is monotheism and servitude to God, manifested in the effectiveness of various organizations and the realization of security, order, and social justice in all aspects. Organizational communications arising from the mosque essentially replace instrumental and material rationality with monotheistic rationality. “In this context, the imam of the mosque is at the center of the mosque’s communications. The role of him becomes significant in the communication dynamics of the mosque, in relation to monotheism and the relation with God as a unifying existence; This is why thinkers in the field have emphasized the scientific and communicative capacity of the Imam of Congregational Prayer, as he must be actively engaged in all forms of interpersonal, group, public, and even external communications between the mosque and different social groups. He should serve as a guide, leader, and facilitator for people in their pursuit of divine knowledge and its extension to different social arenas. This, in a sense, reflects the model of the Imam and the Ummah in Shia culture, which is also reflected in the structure and tradition of mosques.

KeyWords

Mosque, human communication, Imam Khomeini, Ayatollah Khamenei, Morteza Motahari.

مسجد و ارتباطات انسانی؛ مطالعه ظرفیت‌های ارتباطی مسجد در اندیشه اجتماعی متفکران مسلمان معاصر

حسین مهربانی فرا^۱

چکیده

ارتباطات، راه‌حل بسیاری از مسائل موجود در جامعه جدید بوده و تنها از طریق ارتباط است که پیوند شکننده میان اجزای اجتماعی در جامعه توده‌ای حفظ می‌شود. مسجد به عنوان یکی از کانون‌های محوری ارتباطات در سنت ایرانی اسلامی، از ظرفیت‌ها و کارکردهای مختلفی در سازمان‌دهی و گسترش ارتباطات، برخوردار بوده که در طول تاریخ به اقتضای شرایط سیاسی و اجتماعی، جلوه‌های متنوعی یافته است؛ در سده معاصر، شاخص‌ترین تجلی ظرفیت ارتباطی مسجد را می‌توان در نسبت با انقلاب اسلامی ایران، مورد توجه قرارداد که از این رهگذر، جایگزین نمودن یک نظم نوین اجتماعی با رویکرد دینی را پی می‌جوید. پژوهش حاضر با هدف شناخت ظرفیت‌ها و ابعاد ارتباطات انسانی مسجد در نظام اسلامی به مطالعه دیدگاه متفکران مسلمان معاصر در این حوزه پرداخته است؛ به این صورت که آرا و ایده‌های سه متفکر محوری (امام خمینی ره، آیت‌الله خامنه‌ای و مرتضی مطهری) - به عنوان شخصیت‌های فکری و سیاسی که در شکل‌گیری و استمرار انقلاب اسلامی بیش از دیگران به مسئله مسجد و دلالت‌های ارتباطی آن اهتمام داشته‌اند - به روش تحلیل مضمون، مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته است. این آرا و ایده‌ها در قالب ۱۱ مضمون دسته‌بندی شد که در نسبت با سطوح ارتباطات انسانی، سطوح مختلف ارتباط با خدا، ارتباط با خود (تأمل و تفکر)، ارتباطات میان فردی (ارتباطات تنگاتنگ امام‌جماعت و مردم)، ارتباطات گروهی (حلقه‌های فکری و معرفتی) و ارتباطات عمومی (خطابه و روشنگری) را با محوریت توحید در برمی‌گیرد. ارتباطات در مسجد از خودسازی و اجتماع توحیدی حول ارتباط با خدا شکل گرفته و تا سامان نهادهای اجتماعی امتداد می‌یابد.

واژگان کلیدی

مسجد، ارتباطات انسانی، امام خمینی، آیت‌الله خامنه‌ای، مرتضی مطهری.

مقدمه

ارتباطات در زندگی روزمره، نقشی بسیار مهم و کلیدی ایفا کرده و راه‌حل بسیاری از مسائل موجود در جامعه جدید است. به نظر می‌آید، تنها از طریق ارتباط است که پیوند شکننده میان اجزای اجتماعی در جامعه جدید حفظ می‌شود. ارزش‌ها و هنجارهای متفاوت متعلق به گروه‌های گوناگون و فرهنگ‌های ناهمگن موجود در جامعه جدید، شکننده‌تر از آن هستند که حافظ انسجام و نظم اجتماعی در جامعه امروزی باشند. (شوتس ایشل، ۱۳۹۱: ۱۶ و ۱۷) ارتباطات به ما امکان کنترل محیط پیرامونی را می‌دهد و به نوعی، چگونگی شناخت و معرفی خود و همچنین، فهم واقعیت‌های پیرامونی را تعیین می‌کند؛ فراگرد خلق دوسویه و متقابل معنی، در عین این‌که آسان به نظر می‌رسد، از پیچیدگی قابل توجهی برخوردار است (Beauchamp & Baran, 2017: 5). ارتباطات، نقشی جدی در هویت‌یابی اجتماعی دارد و به افراد (سوژه) اجازه می‌دهد، هویت خود را با دیگری مشخص نموده و در همان زمان، یکتایی خود را بیان و اثبات نمایند. (Guerreiro & Serrazina, 2009: 1745).

ارتباطات انسانی نه تنها متأثر از نیروهای اجتماعی و زمینه فرهنگی است^۱ - اساساً ارتباطات در فرهنگ تعبیه شده است - (Alberts et al, 2019)، بلکه کیفیت ارتباطات و نظام‌های ارتباطی، نقشی جدی بر صورت‌بندی فرهنگی و اجتماعی جوامع ایفا می‌کنند. آن‌چنان‌که هارولد اینیس^۲ و مارشال مک لوهان^۳، عامل اساسی تحولات تاریخی و اجتماعی را نظام‌های ارتباطی و نوع رسانه در انتقال پیام می‌دانند (مهدی زاده، ۱۳۹۱: ۲۵) و مک لوهان با توجه به تغییرات آن، اشکال و مراحل مختلف و متولی زندگی اجتماعی را در قالب سه دوره قبیله‌ای (غلبه ارتباطات چهره به چهره و شفاهی)، قبیله زدایی (ارتباطات مکتوب و چاپی/مکانیکی) و قبیله‌ای شدن مجدد (غلبه وسایل ارتباطات الکترونیکی) ترسیم می‌کند (Laughey, 2007: 35, 36). از این روست که گفته می‌شود، فرهنگ بدون ارتباطات، دوام و بقا نمی‌یابد و ارتباطات بدون فرهنگ نیز از

۱. ساختارهای سیاسی، تاریخی، اقتصادی و اجتماعی یک جامعه بر سلسله‌مراتب ارزشی تأثیر می‌گذارد و نحوه نگرش ما به ویژگی‌های خاص فردی را از خود متأثر می‌سازد و فرهنگ و زمینه فرهنگی نیز تقریباً همه تعاملات ارتباطی را از خود متأثر می‌سازد. مشخصاً شرکت‌کنندگان در ارتباطات، باورها، ارزش‌ها، هنجارها و نگرش‌های خود را در هر تعاملی به همراه می‌آورند و اساساً باورهای فرهنگی انتظارات ما از چگونگی ارتباطات دیگران را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد (Alberts et al, 2019: 13). در واقع، خلق ارتباط به زمینه‌های فرهنگی مناسب نیاز دارد که بدون این زمینه‌های فرهنگی، اصولاً هیچ‌گونه ارتباطی ایجاد نمی‌شود. (بشیر، ۱۳۸۷: ۱۳۳)

2. Harold A. Innis

3. Marshal McLuhan

محتوا و پیام‌دهی بی‌بهره بوده و فرایند تولید و انتقال معنا در ارتباطات و فرهنگ، به یکدیگر پیوسته است (بشیر، ۱۳۸۷: ۱۳۴). زمینه فرهنگی و اجتماعی در عین این که از کیفیت ارتباطات متأثر می‌شود و ارتباطات و تغییر نظام ارتباطی، پویایی و حتی تغییر و تحول فرهنگی و اجتماعی را رقم می‌زند، خود از تأثیری جدی در نظام‌دهی و سازمان‌دهی ارتباطات برخوردار است. بر این اساس، هر جامعه‌ای باید قادر باشد به‌طور مستقل، صورت مشخصی از سازمان‌دهی مطلوب فرایند ارتباطات اجتماعی‌اش را در زمینه فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و تاریخی خود، تعریف کند و از آنجا که فرهنگ‌های متنوعی وجود دارد، ساختارهای متنوعی نیز برای سازمان‌دهی ارتباطات، می‌تواند موجودیت یابد (Donsboch, 2008: 3516). آن‌چنان‌که یورگن هابرماس^۱ نیز در اثر دگرگونی ساختاری حوزه عمومی، به شکل‌گیری حوزه عمومی در جریان مدرنیته به عنوان فضای ارتباطی مطلوب و مستقل از دولت برای طرح بحث‌های انتقادی عقلانی در مورد مسائل عمومی اشاره می‌کند؛ عرصه و بستری که نه‌تنها سازمان‌دهی خاصی از ارتباطات را رقم می‌زند - که در آن، کنش ارتباطی از طریق بیان و گفتگوی آزاد و برابر تحقق می‌یابد و افراد به منظور مشارکت در گفت‌وگوی باز و علنی، گرد هم می‌آیند - بلکه شکل‌گیری، تقویت و افول آن نیز در نسبت با نقش رسانه‌ها و نظام‌های جدید ارتباطی، تعریف شده است؛ آن‌چنان‌که هابرماس معتقد بود، نشریات انتقادی از حوزه عمومی برخاسته بود که گسترش گفتگو و تحلیل‌های انتقادی و عقلانی را رقم می‌زد اما در ادامه، افول حوزه عمومی را متأثر از ظهور رسانه‌های جمعی تجاری و صنعتی شدن همراه با روندهای گسترده‌تر در تمرکز سرمایه اقتصادی می‌داند. از نظر او، این مرحله سرمایه‌داری پیشرفته مدرنیته، به‌طور مؤثر حوزه عمومی را از یک فرهنگ اهل گفتگو و بحث و تحلیل،^۲ به یک فرهنگ مصرف‌کننده^۳ تبدیل کرد؛ آن‌چنان‌که بحث انتقادی عقلانی، تمایلی به جایگزینی با مصرف پیدا کرد و شبکه ارتباطات عمومی به کنش‌های دریافت فردی تبدیل شد. (Habermas, 1992: 159-175).

آن‌گونه که مدرنیته و فرهنگ مدرن با نوع نظم ساختاری و فناوری‌های خود، نظام و سازمان‌دهی خاصی را در حوزه ارتباطات، سطوح و ابعاد مختلف آن به دنبال داشته است، در جامعه ایران و زمینه فرهنگ ایرانی اسلامی نیز نهادها و عرصه‌هایی وجود دارد که از ظرفیت‌ها و کارکردهای مختلفی در سازمان‌دهی و صورت‌بندی ارتباطات

1. Jürgen Habermas

2. culture-debating

3. culture-consuming

انسانی برخوردار هستند. مسجد را می‌توان از کانونی‌ترین این نهادها و عرصه‌ها در سنت فرهنگی ایرانی اسلامی دانست که نه تنها متأثر از یک نظام ارتباطی توحیدی (امام و امت) شکل گرفته بلکه از ظرفیت‌های قابل توجهی در ساماندهی، رشد و هدایت مطلوب ارتباطات انسانی در سطوح مختلف آن و متعاقباً صورت‌بندی نظم اجتماعی برخوردار است. اصطلاح سطوح ارتباطات به هرم سطوح ارتباطات دنیس مک کوایل^۱ اشاره دارد که لایه‌های ارتباطات درون فردی^۲ (ارتباط با خود)، ارتباطات میان فردی^۳، ارتباطات گروهی^۴ و ارتباطات توده‌ای^۵ را در برمی‌گیرد اما سطح شناخته شده دیگری موسوم به ارتباطات عمومی^۶ وجود دارد که در مدل مک کوایل، نادیده گرفته شده که رایج‌ترین شکل آن، همان جلسات سخنرانی است که ماهیتی کاملاً متفاوت با ارتباطات گروهی و میان فردی دارد. در واقعیت، در موارد بسیاری می‌توان شاهد تداخل این سطوح مختلف با یکدیگر بود (محسنیان راد، ۱۳۹۹: ۱۶-۱۳)؛ برخی از اندیشمندان نیز ذیل بحث از اشکال ارتباطات^۷ در کنار سطوح مذکور، توجه ویژه‌ای به ارتباطات سازمانی^۸ - به عنوان ارتباطاتی که در یک سازمان میان اعضای آن رخ می‌دهد - نموده‌اند (DeVito, 2016: 2). در عین حال، باید توجه داشت که مطالعه ارتباطات انسانی در غرب، اغلب روی فرایند تک‌بعدی ارتباط انسان با انسان، تمرکز نموده و این مطالعات تک‌بعدی، عملاً به گسترش حوزه‌هایی مانند ارتباطات میان فردی، گروهی، سازمانی و توده‌ای انجامیده است. در همین راستا، مولانا (۱۴۰۱) الگویی پنج بعدی از ارتباطات انسانی (۱. ارتباط با خدا، ۲. ارتباطات با طبیعت، ۳. ارتباط با خود، ۴. ارتباط با انسان و ۵. ارتباط با فناوری) ارائه می‌کند؛ ابعادی که مترابط و پویا هستند و کیفیت و کمیت هر کدام، فرایند ارتباط در ابعاد دیگر را تعیین می‌کند. او تأکید می‌کند که ارتباط معنوی و روحانی، همیشه بخشی اساسی از ارتباطات انسانی در طول تاریخ بوده است؛ ارتباط با خدا و خود میان مسلمانان، ارتباطی نیرومند بوده (مولانا، ۱۴۰۱: ۲۱-۱۵) که در پرداختن به ظرفیت‌های ارتباطی مسجد، شایان توجه است.

1. Denis McQuail

2. Intrapersonal communication

3. Interpersonal communication

4. Group communication

5. Mass communication

6. Public communication

7. Forms of Communication

8. Organizational communication

نهاد فرهنگی و ارتباطی مسجد از فعال‌ترین نهادهای دینی در اسلام محسوب می‌شده که به عنوان مهم‌ترین کانال ارتباطات اجتماعی، همواره به عنوان منبع حرکت‌های فرهنگی و معنوی عمل نموده و نه تنها در بعد تزکیه معنوی بلکه به عنوان منبع دانش و اطلاعات مربوط به جامعه، عموم مردم را تغذیه کرده است (فرخی، ۱۳۹۳: ۳۴). مسجد، اصلی‌ترین مکان شکل‌دهی افکار عمومی، فرهنگ‌سازی و اطلاع‌رسانی در تمدن اسلامی بوده است (الویری، ۱۳۸۶: ۹۸). تجربه تاریخی زیست اجتماعی مسلمانان نیز نشان می‌دهد که مسجد در تعامل خود با جامعه، در همه عرصه‌ها و ادوار زمانی، توانسته در ابعاد معنوی و عینی جامعه اسلامی نقش‌آفرینی کرده و سبب تحولات مهمی به‌ویژه تحولات فرهنگی گردد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، ارتباطات و تعامل فرهنگی - ارتباطی با جامعه است. (قنبری نیک، ۱۳۹۴) ضرورت توجه به بازخوانی ظرفیت‌ها و ابعاد ارتباطی مسجد، به ویژه در وضعیت افول عمق ارتباطات انسانی در فضاهای جدید شهری آشکار می‌شود؛ فضاهایی که به دلیل غلبه ساختارهای فرهنگی مدرن بر زندگی روزمره و علل مختلفی همچون ورود فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی، ورود فناوری‌های جدید حمل و نقل خصوصی، فاصله زیاد محل سکونت و کار، ناپایداری و گذرا بودن ارتباطات مردم با یکدیگر، مهاجرت، ناپایداری اقامت در یک محله و...، سطح و کیفیت ارتباطات اجتماعی به شدت کاهش یافته و این کاهش ارتباطات به ویژه در روابط خویشاوندی، همسایگی و محلی، بسیار چشمگیر و مشخص شده است. این فقدان ارتباط علاوه بر تأثیرات مخرب فردی، مشکلات اجتماعی نظیر کاهش حس سرزندگی، افزایش جرم‌خیزی، کاهش اعتماد اجتماعی، کاهش سطح مشارکت اجتماعی و در مجموع، کاهش سرمایه اجتماعی را موجب شده است (تبریزی و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۵۸).

در چنین شرایطی، مساجد از مهم‌ترین ساختارهایی هستند که می‌توانند به عنوان منسجم‌ترین شبکه اجتماعی مستقل از دولت، ایفای نقش کنند و حتی با الگو و سازوکار ارتباطی خود در شکل‌گیری، تداوم و پویایی نظام سیاسی، اثرگذار باشند؛ چنان‌که به اذعان بسیاری از تحلیل‌گران، سرمایه اجتماعی به وجود آمده در شبکه اجتماعی مساجد ایران، توانست در انقلاب اسلامی نقش مهمی را ایفا کند (سمیعی و عموزاده مهدیرجی، ۱۳۹۳) و مساجد به مثابه یک حوزه عمومی سنتی و مشترک بین روحانیت، روشنفکران مذهبی و عموم مردم، به منظور بحث، گفتگوهای سیاسی و متعاقباً صورت‌بندی گفتمان انقلابی در برابر گفتمان سکولار درآمدند که خود،

زمینه‌ساز پیروز انقلاب اسلامی شدند. (ابراهیمی کیایی، ۱۴۰۰: ۳۶) بر همین اساس و با توجه به نقش مسجد در تحولات و نظم اجتماعی در تاریخ اجتماعی مسلمانان و خاصه ایران معاصر، پژوهش حاضر به دنبال فهم ظرفیت‌ها، ابعاد و سطوح ارتباطات انسانی مسجد از زاویه اندیشه اجتماعی متفکران مسلمان معاصر است؛ اندیشمندانی که خود از پایگاه مساجد برخاسته و در راهبری مسجدمحور تغییر و تحولات اجتماعی معاصر به ویژه انقلاب اسلامی ایران و امتداد آن، نقش تعیین‌کننده‌ای داشته‌اند. در این پژوهش، مشخصاً ایده‌ها و آرای امام خمینی (ره)، آیت‌الله خامنه‌ای و مرتضی مطهری به عنوان شخصیت‌های فکری و سیاسی که در شکل‌گیری و استمرار انقلاب اسلامی بیش از دیگران، به مسئله مسجد، ابعاد اجتماعی و ارتباطی آن، اهتمام داشته‌اند و این مهم در آثار مکتوب و سخنرانی‌های ایشان در مقاطع زمانی مختلف، بازتاب یافته، مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مختلفی مسئله ارتباطات در نسبت با مسجد را مورد توجه قرار داده‌اند؛ از آن جمله، فرخی (۱۴۰۰) در اثر «مسجد در فرهنگ و ارتباطات اسلامی» که به ویژه در فصل اول خود به مسئله مسجد و نظام اسلامی پرداخته و اقدامات سیاستی پیامبر اکرم (ص) در نهاد فرهنگی - ارتباطی مسجد را واکاوی نموده است. همچنین، ذوالفقاری (۱۳۹۹)، در پژوهش خود به دنبال ارائه الگوی مطلوب فرهنگی ارتباطی سه رکن تربیتی مسجد، مدرسه و خانواده به مورد کاوی چهارده مسجد برتر در کشور و مصاحبه نیمه ساختاریافته با کارشناسان مرتبط در حوزه تعامل مسجد با خانواده و مدرسه پرداخته است؛ تعامل و پیوندی که تأثیری قابل توجه بر تقویت شبکه ارتباطات اجتماعی و تعمیق باورهای ملی و دینی دارد. علاوه بر این، قنبری نیک (۱۳۹۴) در سطحی کلان‌تر با رویکرد تاریخی و حدیثی و با روش تحلیل محتوای کیفی، بازخوانی تعامل فرهنگی - ارتباطی مسجد و جامعه از منظر آموزه‌های اسلامی و تجربه تاریخی مسلمانان را دنبال نموده است. یافته‌های وی، حاکی از آن بوده که مسجد به سبب پشتوانه عظیم و حیانی در محتوا و رویکرد عدالت‌گونه در شیوه تعاملی خود، از ابتدای شکل‌گیری، تاکنون توانسته است در بُعد فرهنگی، تعامل و تأثیرات عمیقی بر لایه‌های اعتقادی، ارزشی، هنجاری، عملی و رفتاری جامعه در عرصه‌های فرهنگ عمومی و همچنین، نهاد تعلیم تربیت، خانواده و آداب و رسوم، گذاشته و در بُعد ارتباطی نیز سوای از آن که موجودیت مسجد، رسانه دین به‌شمار آمده و سبب

ایجاد گونه‌های ارتباطی مناسب با افراد، گروه‌ها، خانواده‌ها، نهادهای اجتماعی و کلان اجتماع گشته است، تأثیرات الگویی را برای جامعه اسلامی مسجد محور نمایان سازد. خلجی (۱۴۰۰) نیز کارکردهای فرهنگی و ارتباطی مساجد دانشگاه‌ها و به طور خاص، مساجد دانشگاه‌های تهران، تربیت مدرس و شریف را مورد مطالعه قرار داده است. برخی پژوهش‌ها نیز بر مطالعه یک بعد یا سطح از ارتباطات انسانی- به طور خاص ارتباطات گروهی- در مسجد، متمرکز شده‌اند که پژوهش حاجی موسی (۱۴۰۲) با عنوان «ارتباطات گروهی در مسجد مورد مطالعه مسجد جامع صفای تهران» از جمله آن است؛ بر اساس یافته‌های وی، ارتباط گروهی در مسجد جامع صفا، مشتمل بر مضامینی همچون «باز پیوند سازی چندبعدی، سلسله‌مراتب مربی محور/خواص محور، حمایت شبکه محور، عقلانیت خیراندیش گروهی، ارزیابی عملکرد مستمر، نقش‌پذیری چندوجهی، برون‌سپاری برنامه‌ها، برنامه‌ریزی موضوع محور و تربیت‌پذیری تعاملی و تلفیقی» قرار دارد.

در مجموع، با مروری بر پیشینه پژوهش‌های انجام شده، می‌توان وجه تمایز و نوآوری پژوهش حاضر را در واکاوی ظرفیت‌های ارتباطی مسجد در اندیشه متفکران مسلمان معاصر (در منظومه انقلاب اسلامی) و پی‌جویی پاسخ به این سؤال دانست که «ظرفیت‌ها و سطوح ارتباطات انسانی مسجد از منظر امام خمینی، آیت‌الله خامنه‌ای و شهید مطهری، چیست و این چارچوب ارتباطی چگونه سامان اجتماعی را رقم می‌زند؟»

روش‌شناسی

در این پژوهش، داده‌ها با بهره‌گیری از نمونه‌گیری هدفمند یا قضاوتی^۱ انتخاب شده‌اند؛ به این صورت که بندهای کلیدی سخنرانی‌های آرشیوی و منتشر شده سه متفکر (امام خمینی (ره)، آیت‌الله خامنه‌ای و مرتضی مطهری) درباره مسجد که حاوی مضامین اجتماعی، دلالت‌های فرهنگی و ارتباطی بوده، انتخاب شده و در ادامه تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل مضمون^۲ انجام گرفته است. تحلیل مضمون به عنوان رایج‌ترین شکل تجزیه و تحلیل در تحقیقات کیفی بر تعیین، بررسی و ضبط دقیق الگوها (تم‌ها) در داده‌ها و همچنین بر سازمان‌دهی و شرح عمیق داده‌ها تأکید دارد. تحلیل مضمون از شمارش عبارات یا کلمات در یک متن، فراتر می‌رود و به سمت شناسایی ایده‌های صریح و ضمنی در داده‌ها حرکت می‌کند. بسیاری از محققان، تحلیل مضمون

۱. نوعی از نمونه‌گیری که در آن، پژوهشگر به صورت عمدی، گروه‌ها، افراد یا موارد مشخصی را از حیث ارتباط با مسئله مورد مطالعه انتخاب می‌کند (Gray, 2007: 105).

2. Thematic analysis

را به عنوان یک روش بسیار مفید در حذف پیچیدگی‌های معنایی در یک مجموعه داده می‌دانند (Guest, 2012: 11). روش‌های مختلفی برای تحلیل مضمون وجود دارد که هرکدام از آن‌ها، فرایندهای خاصی را دنبال می‌کند (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۷۷). در این پژوهش، طرح ساده تحلیل تماتیک ولکات، مبنا قرار گرفته است؛ وی فرایند تحلیل داده‌ها را دارای سه مرحله عمومی توصیف، تحلیل و تفسیر می‌داند. در مرحله توصیف، داده‌ها در یک نظم و پیوستار زمانی قرار می‌گیرند. نظم مذکور، می‌تواند بر اساس نظر محقق یا فرد مشارکت‌کننده در تحقیق باشد. در مرحله تحلیل، داده‌ها سازمان‌دهی، تنظیم و مقوله‌بندی می‌شوند. در مرحله تفسیر نیز تفسیرهای اصلی عمدتاً با رویکرد مقایسه‌ای انجام می‌شوند (محمد پور، ۱۴۰۰: ۳۹۱).

یافته‌های پژوهش

پس از انتخاب بندهای کلیدی از سخنرانی‌ها و یادداشت‌های سه متفکر منتخب، مطالعه آن‌ها بر اساس الگوی تحلیل تماتیک ولکات در سه سطح توصیف، تحلیل و تفسیر صورت گرفت. برای رعایت اختصار سطح اول که استخراج کدهای اولیه و برچسب‌های توصیفی از آیات و احادیث بود، در اینجا ذکر نشده است؛ اما در ادامه، سازمان‌دهی، تنظیم و مقوله‌بندی داده‌ها - که در قالب ۱۱ مضمون اصلی صورت گرفته - به همراه کدها یا زیرشاخه‌های آن در جدول ذیل، ارائه شده و در ادامه آن، شرح و تفسیر هر یک از این مضامین، انجام شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحلیل داده‌ها (سازمان‌دهی، تنظیم و مقوله‌بندی)

ردیف	مضمون	کدها
۱	درهم‌آمیختگی توحید فردی و اجتماعی	محل تجمع مردم بر محور ذکر، دعا و توجه به خدای متعال (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)، مظهر درهم‌آمیختگی ذکر، نماز و نیایش با سامان زندگی اجتماعی (پیام به بیستمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۹۰/۰۷/۱۹)، به‌هم‌پیوستگی خلوت انس با خدا و جلوت حشر با مردم، کانون ذکر و معراج معنوی و عرصه علم، جهاد و تدبیر دنیوی، درهم‌آمیختن شور و بهجت عبادت خالص با نشاط زندگی پاک و خردمندانه و سالم، مظهر آمیختگی دنیا، آخرت و پیوستگی فرد و جامعه (پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۸۹/۰۷/۱۸)، نماز، بالاترین فریضه و کارخانه انسان‌سازی و بازدارنده از منکرات اجتماعی (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۲: ۱۴۸)، نقش نماز در دوری انسان‌ها از فساد و نزدیکی به خلوص و فداکاری (بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)، نماز، بالاترین ذکر خدا (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۲: ۱۴۹)، مرکز تصفیه روح، خلوص و اتصال بنده خدا و ارتباط زمین، آسمان و اتصال انسان به منبع لایزال فیض و قدرت (بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)، مسجد و نماز، پشتوانه اصول مقدس اجتماعی و اصول مقدس اخلاقی (مطهری، ۱۳۸۵، ج ۶: ۲۷۴)، مسجد، سرآغاز حرکات بزرگ و برکات ماندگار به عنوان پایگاه عبودیت و معرفت (بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)، درهم‌آمیختن شور و بهجت عبادت خالص با نشاط زندگی پاک، خردمندانه و سالم، تقویت روح عبادت در جماعت (مطهری، ۱۳۸۹ الف: ۱۰۶)، الگوسازی عبادت برای نسل‌های جدید (مطهری، ۱۳۸۹ الف: ۱۰۶)، مسجد، پایگاه همه کارهای نیک: از خودسازی و انسان‌سازی تا بصیرت‌افزایی و مقابله با دشمن و زمینه‌سازی برای ایجاد تمدن اسلامی (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)
۲	مسجد مرکز تفکر و تأمل	تفکر درست در مسجد به عنوان عبادت (بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)، تقویت فکر و اندیشه به وسیله شنیدن سخنان عالم دین و فقیه (بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)، پایگاه معرفت، روشن‌بینی و روشنگری (بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)
۳	ظرفیت علمی و ارتباطی امام جماعت و روحانیت مسجدی	لزوم آمادگی روحانیت برای ارتباط با اقشار مختلف مردم از پیر و جوان تا فقیر و غنی، جناح‌های مختلف سیاسی و... (بیانات در دیدار روحانیون استان سمنان، ۱۳۸۵/۰۸/۱۷)، تجهیز به سلاح معرفت و استدلال (بیانات در دیدار علما و روحانیون خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۰۷/۱۹)، روحانی پرهیزگار، خردمند، کارشناس و دلسوز، طبیب روح و مایه حیات مسجد (پیام به بیستمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۹۰/۰۷/۱۹)، مردمی بودن روحانی مسجد؛ روحانی شیعه متصل به مردم و در خدمت مردم (بیانات در دیدار روحانیون استان سمنان، ۱۳۸۵/۰۸/۱۷)، مدیریت محتوایی و معنوی خردمندانه، مسئولانه و عاشقانه مسجد (پیام به بیستمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۹۰/۰۷/۱۹)، استقامت هر مسجد و اهل مسجد، وابسته به استقامت امام جماعت آن (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۹: ۴۷۹)

ردیف	مضمون	کدها
۴	خطابه و روشنگری در مسجد	برگزاری جلسات وعظ و خطابه (مطهری، ۱۳۸۹ الف: ۱۵۶)، اقامه حق و عدل، اقامه دین و ابلاغ احکام دینی در کنار اقامه نماز از وظایف امام جماعت (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)، استفاده علما از مساجد به عنوان مرکزی برای تعلیم، تربیت، روشنگری و آگاهی و... (بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)، کانون موعظه و پرورش اخلاق (پیام به بیستمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۹۰/۰۷/۱۹)، اهتمام به مجالس روضه‌خوانی، وعظ، خطابه و... به منظور مصونیت بخشی به مخاطب جوان (بیانات در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)، مدرس تفسیر و حدیث (پیام به بیستمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۹۰/۰۷/۱۹)، منبر معارف اجتماعی و سیاسی (پیام به بیستمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۹۰/۰۷/۱۹)
۵	ارتباط تنگاتنگ امام جماعت/روحانیون با مردم و رسیدگی به احوال ایشان	روحانی مسجد، خدمتگزار ارواح و حافظ قلوب مردم (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۹: ۵۱)، مشورت فکری و کمک به حل مشکلات فکری (بیانات در دیدار روحانیون استان سمنان، ۱۳۸۵/۰۸/۱۷) غمگساری، راهنمایی و همدلی در کنار اقامه نماز (پیام به دوازدهمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۸۱/۰۶/۱۶)، حل و فصل خصومت‌ها و اختلافات (بیانات در دیدار روحانیون استان سمنان، ۱۳۸۵/۰۸/۱۷)؛ حضور جماعت/روحانیون همیشگی امام جماعت و تلاش برای جذب مردم (دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران با رهبر انقلاب، ۱۳۷۳/۰۸/۰۴)، تلاش دشمن برای تخریب روحانیت (بی‌اعتمادی به روحانیت) و جدایی مردم از ایشان و از مساجد به عنوان مراکز مربوط به روحانیت (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۲: ۲۳۱)، حفظ حیثیت روحانیت و مراقبت ایشان از تصویر (وجهه) خود در بین مردم (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۲: ۲۳۱)، تصرف دل جوانان با معنویت (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)

ردیف	مضمون	کدها
۶	ظرفیت ارتباطات مردمی مسجد با مجموعه‌ها و اقشار مختلف	<p>تعریف همکاری و ایجاد پیوند شایسته میان مسجد و مراکز آموزشی در هر محل (پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۸۹/۰۷/۱۸)</p> <p>تقویت ارتباط با سایر مساجد محلات؛ تبدیل هر مسجد محل به عنوان یک پایگاه قرآنی و ایجاد ارتباطات قرآنی میان مساجد در قالب‌های مختلف، مثل مسابقات (محفصل انس با قرآن کریم، ۱۴۰۱/۰۱/۱۴)</p> <p>تقویت ارتباط مسجد با جوانان نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۸۹/۰۷/۱۸</p> <p>تقویت ارتباط مسجد با افراد موفق و خیر در عرصه‌های علمی، اجتماعی، هنری و ورزشی (پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۸۹/۰۷/۱۸)</p> <p>تقویت ارتباط مسجد با نوزادانی که متولد می‌شوند (پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۸۹/۰۷/۱۸)</p> <p>تشویق دانش آموزان به حضور در مساجد (بیانات در دیدار معلمان، ۱۴۰۲/۰۲/۱۲)</p> <p>تشویق و ترغیب کودکان به عبادت (مطهری، ۱۳۸۹ الف: ۱۰۶)</p> <p>برنامه‌ریزی برای جذب جوانان در مسجد به عنوان پیشران حرکت‌های اجتماعی (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)، مدارا با جوانان و پذیرش با روی خوش (بیانات در دیدار علما و روحانیون خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۰۷/۱۹)، محبت متولیان، مدیران و امنای مساجد، جذب‌کننده دل‌های پاک جوانان (پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۸۹/۰۷/۱۸)، زنده، پرنشاط و امیدبخش کردن محیط مسجد با حضور جوانان و روحیه‌های بسیجی (پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۸۹/۰۷/۱۸)، ضرورت فعال و مؤثر نمودن کانون‌های فرهنگی هنری مساجد متناسب با نیاز جوانان (بیانات در دیدار علما و روحانیون خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۰۷/۱۹)</p>
۷	گفتگو و ارتباط افکار و اندیشه‌ها در بستر حلقه‌های فکری و معرفتی	<p>محل تشکیل حلقه‌های فکری و مذهبی/تشکیل حلقه‌های معرفتی در مسجد (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)، ارتباطات فکری جهت‌مند و توحیدمدار (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)، پاسخگویی به سؤال‌ها و شبهات (مطهری، ۱۳۸۹ ج: ۳۲۲)، تشکیل حلقه‌های بحث و گفتگو درباره مسائل اسلامی (مطهری، ۱۳۹۰ ب: ۳۸۰)، محل مشورت درباره امور مسلمانان (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)، تشکیل حلقه‌های تعلیم و تعلم در مسجد (مطهری، ۱۳۹۰ الف، ج: ۱: ۲۷ و ۲۸)</p>

ردیف	مضمون	کدها
۸	مرکز اجتماع سیاسی و ارتباطات سیاسی	<p>مرکز فعالیت‌های سیاسی (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۷: ۱۲۷)، منبر و خطبه‌های سیاسی سازنده (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۷: ۱۲۷)</p> <p>چاره‌اندیشی برای مشکلات اجتماعی و سیاسی (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۹: ۱۳۷)</p> <p>معاشرت و گفتگوی مسئولان با مردم در مسجد (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۸: ۱۷۹)</p> <p>حل و فصل مسائل سیاسی و طرح نقشه‌های جنگ در مسجد (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۷: ۱۳۹)</p> <p>دشمن‌شناسی در مسجد (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۳: ۷)، مسجد، مرکز تبلیغ احکام سیاسی اسلامی (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۹: ۱۳۷)</p> <p>پیوند مسجد با مسائل سیاسی و اجتماعی، زمینه‌ساز اقتدار اسلام (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)، تلاش دشمن در منزوی نمودن روحانیت و جدایی مساجد از امور اجتماعی و سیاسی (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۴: ۱۲۰)، تلاش دشمن در حذف روحانیت انقلابی از مساجد (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۳: ۱۷۶)، تهدید سکولاریسم و جدایی مسجد از مسائل سیاسی و اجتماعی (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)</p>
۹	مسجد، هسته و سنگر مقاومت و بسیج مردمی	<p>پایگاه استقامت ملی (بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)</p> <p>مسجد، هسته انواع مقاومت؛ مقاومت فرهنگی، سیاسی، امنیتی و نظامی (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)، پاسداری از مساجد و قرار دادن آن‌ها به عنوان سنگر اسلام (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۵: ۵۸)، حفظ سنگر مساجد و مراسم سوگواری سیدالشهدا و روضه‌خوانی، رمز بقای مذهب شیعه و ممالک اسلامی (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۰: ۲۱۷)، ضرورت پر کردن سنگر مساجد از سوی دانشگاهی‌ها و دانشجویان به منظور پیشبرد انقلاب و مقابله با دشمنان (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۲: ۱۴۹)، ترس دشمنان از مسجد و تلاش ایشان در دور کردن مردم از مساجد (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۲: ۱۴۹)</p> <p>قوت مساجد و پر بودن و رونق آن‌ها، خنثی‌کننده تهدیدات دشمنان (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۳: ۱۷۶)، مسجد، مرکز انقلاب و تداوم آن (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۲: ۲۳۱)، مسجد، منشأ نهضت‌ها و حرکت‌های اسلامی (بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)، اقبال مردم به مساجد از علل پیروزی انقلاب (بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)، قطع شدن ارتباط ملت‌ها با مساجد زمینه‌ساز شکست و از بین رفتن استقلال ایشان (بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)</p> <p>قدرت بسیجی‌گری روحانیون در مسجد (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۱: ۱۳۰)، تجهیز مردم برای دفاع از اسلام و ارائه دستورهای اخلاقی و عقیدتی (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۷: ۱۲۷)، محل پمپاژ فکرها و پراکندن وظایف/مسئولیت‌های مختلف و کشاندن مردم به فعالیت‌های مختلف اجتماعی (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)، بسیج برای مقابله با دشمن/جهاد در راه خدا (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱) پایگاه بسیج فرهنگی و حرکت فرهنگی (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)</p>

ردیف	مضمون	کدها
۱۰	مسجد، پستوانه کارآمدی و بسامانی نهادها و سازمان‌های مختلف اجتماعی	مسجد، محلی برای اداره امور جامعه اسلامی (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۲: ۲۳۱)، خاستگاه مسجدی مسئولان نظام اسلامی (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۸: ۱۲۶)، مسجد، پستوانه بزرگ آموزش و پرورش و تربیت (مطهری، ۱۳۸۹، ب، ج ۱۰: ۱۰۰)، مسجد، پستوانه دادگستری و کمکی برای اجرای قوانین عادلانه اجتماعی (مطهری، ۱۳۸۹، ب، ج ۱۰: ۱۰۰)، مسجد، پستوانه قانون عادلانه (مطهری، ۱۳۸۵، جلد ۷: ۲۶۶)، مسجد، پستوانه شهرداری (مطهری، ۱۳۸۵، جلد ۷: ۲۶۶)، سامان‌بخشی امور شهری، امنیت و... بر محور ذکر و یاد خدا (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)، مسجد، پستوانه شهربانی (نیروی انتظامی) / پیوند مسجد و امنیت اجتماعی (مطهری، ۱۳۸۵، جلد ۷: ۲۶۶)، بی‌پستوانه بودن آزادی، امنیت و عدالت در دنیای امروز و عدم کارآمدی نهادهای بین‌المللی در تأمین آن‌ها (مطهری، ۱۳۸۵، جلد ۷: ۲۶۷) / مسجد، پستوانه آزادی، امنیت، عدالت، صلح، همزیستی و اخلاق (مطهری، ۱۳۸۵، ج ۶: ۲۶۰)، مسجد، پستوانه سامان اقتصادی پیوند متقابل بازار و مسجد و ضرورت پر و آباد کردن مساجد از سوی بازاریان، پشتیبان بودن بازار برای مسجد و اسلامی و عادلانه شدن بازار متأثر از مسجد (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۳: ۲۸۰)، تعاون در رفع نیازمندی‌ها و حل مسائل اقتصادی؛ خدمات خیریه به نیازمندان از طریق صندوق‌های خیریه (مطهری، ۱۳۸۹، ب، ج ۹: ۱۱۴)، تعاون در خدمات خیریه بر محور خدا و نماز (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)
۱۱	ماهیت رسانه‌ای ساختمان مسجد به عنوان شعائر الله و نماد جامعه اسلامی	ضرورت آشکار بودن نشانه‌های توجه به نماز و اقامه آن در شهرهای اسلامی در قالب آبادانی مساجد/ پیوست مسجد در طرح‌های کلان عمرانی (بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در هفدهمین اجلاس نماز، ۱۳۸۷/۰۸/۲۹)، حفظ و تبیین تاریخ و سرگذشت درس‌آموز مساجد در قالب‌های مختلف (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران ۱۳۹۵/۰۵/۳۱)، اولویت‌بخشی به سهم مسجد سازی و مسجد پردازی در اعتبارات آموزش و پرورش و وزارت علوم (پیام به دوازدهمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۸۱/۰۶/۱۶)، بنا نهادن مسجد به عنوان قطب و محور از مدرسه و دانشگاه تا مراکز جمعیتی مختلف مانند بازار، بیمارستان، گردشگاه‌ها و... (پیام به بیستمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۹۰/۰۷/۱۹)، ضرورت پاکیزگی، زیبایی و آرام‌بخش بودن مسجد (پیام به بیستمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۹۰/۰۷/۱۹)، ساخت و آبادانی مساجد و اهمیت تجسّم و تجسّد خارجی نماد عبادت (بیانات در دیدار جمعی از جانبازان انقلاب اسلامی و دست‌اندرکاران ساخت مرقد حضرت امام خمینی (ره)، ۱۳۶۸/۰۴/۲۸)، حفظ حرمت مسجد و التزام به رعایت شعائر اسلامی مانند حجاب در آن (مطهری، ۱۳۸۹، د: ۱۸۶)

تفسیر داده‌ها

• درهم‌آمیختگی توحید فردی و اجتماعی

این مضمون ناظر به بعد یا سطح ارتباط انسان با خدا در مسجد است که به کانونی‌ترین و متعالی‌ترین سطح ارتباطات انسانی در مسجد اشاره دارد؛ ارتباطی که اتصال انسان به

منبع لایزال فیض و قدرت را رقم زده و عامل تصفیه روح، خلوص و بندگی است؛ اما نکته حائز توجه، این است که در مسجد مسلمانان، این ارتباط صرفاً به جنبه‌های فردی محدود نمی‌شود؛ مسجد، محل اجتماع مردم بر محور ذکر، دعا و توجه به خدای متعال است و غالباً انجام عبادات به صورت جمعی در آن موضوعیت دارد اما نه ارتباطاتی که صرفاً به ذکر، دعا و نماز محدود شود، بلکه ارتباطی که پشتوانه اصول مقدس اجتماعی و اخلاقی است و این عبادات جمعی است، در عین این که انسان‌ساز است و شور عبودیت و بندگی را تقویت می‌کند، نشاط‌آفرین، انگیزه‌بخش، الگوساز، تعهد بخش و حرکت‌آفرین بوده و سامان زندگی اجتماعی را رقم می‌زند. به بیان بهتر، توحید یک توحید فردی صرف نیست بلکه کاملاً امتداد اجتماعی می‌یابد؛ از وحدت در عبادت و بندگی تا وحدت کلمه در امور اجتماعی و تدبیر دنیوی. از این رو است که مسجد، به عنوان پایگاه همه کارهای نیک؛ از خودسازی و انسان‌سازی تا بصیرت‌افزایی و مقابله با دشمنان و زمینه‌ساز برای ایجاد تمدن اسلامی در نظر گرفته شده است.

● مسجد، مرکز تفکر و تأمل

در تعالیم دینی (آموزه‌های قرآن و حدیث)، تأکید بسیار زیادی بر اندیشه ورزی و تفکر شده است؛ تفکری که شناخت و بصیرت انسان را نسبت به خلقت و جایگاه خود در عالم هستی و در نسبت با خدای یگانه، سایر کائنات و به ویژه انسان‌های دیگر و امور اجتماعی، عمق بخشیده و روشن‌بینی و روشنگری را در وی بارور می‌کند. مسئله‌ای که در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای نیز مورد تأکید قرار گرفته است. این مضمون به زمینه و ظرفیت مسجد در ارتباط با خود اشاره دارد.

● ظرفیت علمی و ارتباطی امام‌جماعت و روحانیت مسجدی

با توجه به نقش محوری امام‌جماعت در مسجد - که شئون متعددی را از اقامه نماز تا راهبری مسجد، امور تبلیغی و ترویجی، ارتباطات مردمی و... را در برمی‌گیرد- طبق آرای متفکران منتخب، امام‌جماعت و روحانیت مسجدی، باید ضمن آن که از سطح معرفتی، علمی، معنوی و اخلاقی بالایی برخوردار باشد، دلسوز، مردم‌دار، دارای روحیه مردمی و مسئولیت‌پذیر بوده و در پیشبرد نقش خود، اقامه احکام دینی و خدمت به مردم، استقامت و پایداری داشته باشد. چراکه اساساً روحانی پرهیزگار، خردمند، کارشناس و دلسوز، می‌تواند طیب روح و مایه حیات مسجد باشد.

● خطابه و روشنگری در مسجد

مساجد از دیرباز تاکنون، مرکز ارتباطات عمومی در جامعه مسلمانان و کانون جلسات وعظ و خطابه بوده و منبر به عنوان یک رسانه، از جایگاه مهمی در آگاهی‌بخشی، روشنگری، ابلاغ احکام دینی، موعظه و پرورش اخلاق، تفسیر و حدیث، ارائه آموزه‌های تربیتی، معارف اجتماعی و سیاسی، برخوردار بوده است. سنت بلاغت و خطابه، سنت ریشه‌داری در فرهنگ اسلامی ایرانی بوده که ظرف تحقق آن به طور غالب در مساجد بوده و است.

● ارتباطات تنگاتنگ امام‌جماعت و روحانیون با مردم و رسیدگی به احوال ایشان

ارتباطات میان فردی در مسجد، انواع و ابعاد مختلفی پیدا می‌کند که امام‌جماعت و روحانی مسجد در محور آن قرار دارد. از این رو است که حضور همیشگی، ارتباط صمیمانه و پیوسته وی با مردم در زمینه‌های مختلف، ضرورت و موضوعیت پیدا می‌کند؛ ارتباطاتی که یک‌سویه و یک‌طرفه نبوده و ماهیتی تراکنشی دارد، از محبت، همدلی، غمگساری و حل و فصل خصومت‌ها و اختلافات تا ارائه راه‌حل برای مشکلات فکری، عقیدتی و... می‌تواند جلوه‌های مختلف ارتباط عمیق روحانیت مسجدی با مردم باشد. روحانی مسجد باید همواره نسبت به عملکرد، رفتار و گفتار خود، هشیار باشد تا در فضایی که دشمنان نظام اسلامی با تصویرسازی منفی سعی در تخریب و ایجاد بی‌اعتمادی نسبت به ایشان دارند، بتواند تصویر و وجهه جذاب و اثربخشی میان مردم و به ویژه جوانان، داشته باشد و با صمیمیت و معنویت خود، الگو بخش و جذب‌کننده جوانان باشد.

● ظرفیت ارتباطات مردمی مسجد با مجموعه‌ها و اقشار مختلف

این مضمون بیشتر ناظر به ارتباطات مسجد با محیط بیرونی و ظرفیت ارتباطی آن در جذب مجموعه‌های رسمی (سازمان‌ها)، مردمی و اقشار مختلف مردم است و می‌تواند طیف متنوعی از آن‌ها را در برگیرد که در اندیشه متفکران مورد بررسی، به مهم‌ترین آن‌ها اشاره شده است. ارتباطات مساجد با یکدیگر به عنوان پایگاه‌های قرآنی در قالب‌های مختلف مثل مسابقه، ارتباط با مراکز آموزشی محل، تقویت ارتباط با اقشار اجتماعی مختلف و موفق در عرصه‌های علمی، هنری و ورزشی، جذب گروه‌های سنی مختلف به ویژه کودکان، نوجوانان، جوانان، جوانان نو مزدوج و... و توجه ویژه به نیازهای جوانان در برقراری این ارتباطات و نیز فعال و مؤثر نمودن کانون‌های فرهنگی هنری

مساجد در نسبت با رفع این نیازها، از اهم مواردی است که شایسته است در ارتباطات مردمی مسجد، مورد اهتمام باشد. مسئله‌ای که متوجه رفتار و رویه ارتباطی کارگزاران مسجد شامل متولیان، هیئت‌امنا و امام جماعت مسجد است؛ که البته در این زمینه هم امام جماعت از نقشی محوری برخوردار است.

● گفتگو و ارتباط افکار و اندیشه‌ها در بستر حلقه‌های فکری و معرفی

این مضمون به نوعی حکایت از ظرفیت مسجد به مثابه یک حوزه عمومی دارد؛ که در آن، حلقه‌های فکری معرفی با امکان بحث، نقد، نظر، مشورت و اندیشه‌ورزی در فضایی آزاد و برابر تشکیل می‌شود. پرسش و پاسخ، اندیشه‌ورزی و به اشتراک‌گذاری دانش و تجربه حول مسائل اعتقادی، تربیتی، اجتماعی و نیز مشورت درباره امور مسلمانان به نوبه خود، امکان رشد و تعالی اندیشه‌ها و تربیت صحیح را فراهم می‌کند. از این رو است که این حلقه‌ها از ظرفیت تعلیم و تعلم نیز برخوردارند. وجه تمایز این حوزه عمومی نسبت به آنچه هابرماس در بحث خود از حوزه عمومی دارد، در ارتباطات فکری جهت‌مند و توحیدمداری بوده که ظرف تحقق آن، مسجد و اجتماع توحیدی شکل گرفته در آن است.

● مرکز اجتماع و ارتباطات سیاسی

امام خمینی با نظر به سیره پیامبر اکرم (ص) در صدر اسلام، مسجد را مرکز اجتماع و فعالیت‌های سیاسی می‌داند که چاره‌اندیشی برای مشکلات اجتماعی و سیاسی در آنجا، صورت می‌گرفته و مرکز تبلیغ احکام سیاسی اسلامی و حل و فصل مسائل سیاسی بوده است. در انقلاب اسلامی هم تلاش برای احیا، تداوم و تقویت همین کارکردها بوده است. مسجد در انقلاب اسلامی، محمل و بستری برای ارتباطات سیاسی تعریف شده و یکی از عرصه‌های جدی معاشرت و گفتگوی مسئولان با مردم، تعریف شده است. در واقع، پیوند مسجد با مسائل سیاسی و اجتماعی، زمینه‌ساز اقتدار اسلام است و به همین دلیل، دشمنان نظام اسلامی سعی در حذف روحانیت مسجدی یا منزوی نمودن ایشان و جدایی مساجد از امور اجتماعی دارند. به بیان دیگر، سکولاریسم و جدایی مسجد از مسائل سیاسی و اجتماعی، تهدیدی جدی برای آن قلمداد شده است.

● مسجد، هسته و سنگر مقاومت و بسیج مردمی

در اندیشه رهبران نظام اسلامی، مسجد به عنوان هسته انواع مقاومت؛ مقاومت فرهنگی، سیاسی، امنیتی، مقاومت نظامی و سنگری برای پیشبرد انقلاب اسلامی و مقابله با دشمنان اسلام و نظام اسلامی، تعریف شده است؛ سنگری که منشأ حرکت‌ها

و نهضت‌های اسلامی بوده و کانون شکل‌گیری و تداوم انقلاب اسلامی است. مسجد، پایگاه بسیج و محل پمپاژ فکرها و پراکندن وظایف و مسئولیت‌های مختلف و کشاندن مردم به فعالیت‌های مختلف اجتماعی است. بر همین اساس، امام خمینی (ره) بر پاسداری از مساجد، حفظ و پر کردن آن‌ها از سوی اقشار مختلف مردم، تأکید می‌نماید و حفظ سنگر مساجد و مراسم سوگواری سیدالشهدا و روضه‌خوانی و رونق آن‌ها را رمز بقای مذهب شیعه و ممالک اسلامی و خنثی‌کننده تهدیدهای دشمنان می‌داند. در همین ارتباط، آیت‌الله خامنه‌ای همان‌طور که بر اقبال مردم به مساجد به عنوان یکی از علل مهم پیروزی انقلاب اسلامی تأکید می‌کند، قطع شدن ارتباط ملت با مساجد را زمینه‌ساز شکست و از بین رفتن استقلال ایشان می‌داند. این مضمون در پیوند جدی با مضمون خطابه و روشنگری به عنوان روش و ابزار تحقق بسیج اجتماعی قرار دارد؛ چه این‌که اساساً خطابه‌های روشنگرانه، فراتر از آگاهی بخشی، زمینه بسیج اجتماعی، فرهنگی و کنشگری اجتماعی هدفمند در حل مسائل اجتماعی و حتی جهاد در راه خدا و مقابله با دشمنان را فراهم می‌کرده و خود، حاکی از ظرفیت بالای بسیج‌گری مردمی روحانیون در چارچوب مساجد است.

● مسجد، پستوانه کارآمدی و بسامانی نهادها و سازمان‌های مختلف اجتماعی

امتداد اجتماعی ارتباطات و اجتماع توحیدی در مسجد، بر محور ذکر و یاد خدا در کارآمدی و سامان نهادها و سازمان مختلف جامعه مسلمانان متبلور می‌شود. مسجد نه‌تنها در تاریخ اسلام، محلی برای اداره امور جامعه اسلامی بوده و حتی در انقلاب اسلامی هم غالب مسئولان از خاستگاهی مسجدی برخوردار بوده‌اند، بلکه پستوانه معنوی و تعهد آفرین آن، ضامن کارآمدی نظام‌ها و خرده نظام‌های مختلف جامعه و حفظ نظم اجتماعی است. از این رو است که مرتضی مطهری، آن را پستوانه بزرگ آموزش و پرورش و تربیت، پستوانه دادگستری، قانون عادلانه، عدالت اجتماعی، امنیت، صلح، همزیستی و اخلاق دانسته است و نسبت به بی‌پستوانه بودن آزادی، امنیت و عدالت در دنیای امروز و عدم کارآمدی نهادهای بین‌المللی در تأمین آن‌ها تأکید می‌کند. مسجد حتی می‌تواند سامان اقتصادی را از سطح محلات تا سطح گسترده‌تر بازارهای مسلمانان رقم بزند. ارتباطات متقابل مسجد و بازار از گذشته‌های دور که نقش جدی در انقلاب اسلامی نیز داشته و همچنین، تعاون در رفع نیازمندی‌ها و حل مسائل اقتصادی، خدمات خیریه به نیازمندان از طریق صندوق‌های خیریه مساجد، نمونه‌های بارز این مهم هستند. مسجد، علاوه بر این‌که نوعی سازمان‌مندی و شکل‌مندی را

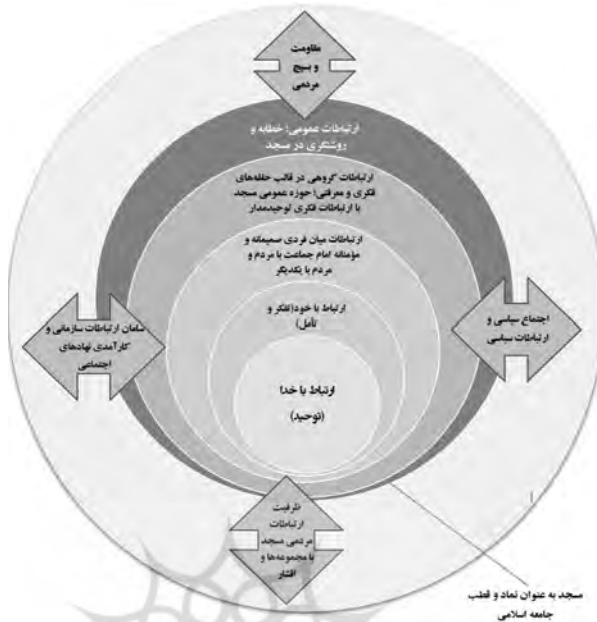
در قالب ارتباطات گروهی ایجاد می‌کند و بستر اتصال و ارتباط مردم با مسئولان و نظارت و انتقاد مردمی را فراهم می‌کند، خود پشستوانه ارتباطات سازمانی کارآمد است.

● ماهیت رسانه‌ای ساختمان مسجد به عنوان نماد و قطب جامعه اسلامی

مسجد، نماد شهر و جامعه اسلامی بوده و وجود آن به مثابه رسانه‌ای است که پیام حضور و ارتباطات مسلمانان، عبادت و عبودیت را منتقل می‌کند. نشانه‌های توجه به نماز و اقامه آن در شهرهای اسلامی باید آشکار باشد و این، جز با آبادانی مساجد محقق نمی‌شود. به همین دلیل بر ضرورت برخورداری همه طرح‌های کلان عمرانی از پیوست مسجد، مسجد سازی و مسجد پردازی به عنوان قطب و محور از مدرسه و دانشگاه تا مراکز جمعیتی مختلف مانند بازار، بیمارستان، گردشگاه‌ها و... و حتی حفظ حرمت مسجد و رعایت شعائر اسلامی در آن، تأکید شده است. از طرف دیگر، حافظه تاریخی شهر اسلامی در پیوند با مساجدی است که از گذشته‌های دور، محل حضور عالمان، بزرگان و کانون ارتباطات دینی مردم با کارکردهای اجتماعی مختلف بوده است. از این رو، حفظ و تبیین تاریخ و سرگذشت درس‌آموز و الگو بخش مساجد در قالب‌های مختلف، می‌تواند به حفظ، بازیابی و تداوم آثار و برکات این میراث غنی فرهنگی در جامعه مسلمانان کمک کند.

جمع‌بندی و ترسیم ارتباط مضامین

مرور مضامین به دست آمده از تحلیل در نسبت با سطوح ارتباطات انسانی، حکایت از پیوند و ارتباط پیوسته و بعضاً متداخل مضامین با یکدیگر دارد که خود، متأثر از ماهیت ارتباطی متمایز و چندبعدی مسجد است که هرگونه تفکیک میان سطوح مختلف را دشوار می‌سازد. ارتباطاتی که مبدأ و مقصد آن توحید است. در شکل زیر، تلاش شده تا ارتباط میان این مضامین ساده‌سازی شود:

شکل ۱. کانون ارتباطی مسجد در جامعه اسلامی؛ از اجتماع توحیدی در مسجد تا سامان اجتماعی

نتیجه‌گیری

نظر به جایگاه نهاد فرهنگی ارتباطی مسجد به ویژه در تحولات و تغییرات اجتماعی سده معاصر، خاصه شکل‌گیری انقلاب اسلامی و نظم جدید مبتنی بر آن، در این پژوهش مطالعه ظرفیت‌های مسجد در سطوح و ابعاد مختلف ارتباطات انسانی و نقش این نظم ارتباطی در تغییر اجتماعی و نظم اجتماعی، از زاویه اندیشه‌های امام خمینی (ره)، آیت‌الله خامنه‌ای و مرتضی مطهری به عنوان سه اندیشمندی که با تکیه بر ظرفیت مساجد نقشی جدی در شکل‌گیری و تداوم انقلاب اسلامی داشته‌اند، دنبال شد.

تحلیل مضمون‌آرا و اندیشه‌های این متفکران در قالب سخنرانی‌ها و یادداشت‌های منتشر شده، دستیابی به ۱۱ مضمون محوری را در پی داشت که در ارتباط پیوسته با یکدیگر قرار دارند که عبارت‌اند از «درهم‌آمیختگی توحید فردی و اجتماعی، مسجد، مرکز تفکر و تأمل، ظرفیت علمی و ارتباطی امام جماعت و روحانیت مسجدی، خطابه و روشنگری در مسجد، ارتباط تنگاتنگ امام جماعت، روحانیون با مردم و رسیدگی به احوال ایشان، ظرفیت ارتباطات مردمی مسجد با مجموعه‌ها و اقشار مختلف، گفتگو و ارتباط افکار و اندیشه‌ها در بستر حلقه‌های فکری و معرفتی، مرکز اجتماع و ارتباطات

سیاسی، مسجد، هسته و سنگر مقاومت و بسیج مردمی، مسجد، پشتوانه کارآمدی و بسامانی نهادها و سازمان‌های مختلف اجتماعی و ماهیت رسانه‌ای ساختمان مسجد، به عنوان نماد و قطب جامعه اسلامی».

بر اساس جمع‌بندی و نسبت‌یابی مضامین به دست آمده با سطوح ارتباطات انسانی، «درهم‌آمیختگی توحید فردی و اجتماعی» در مسجد، می‌تواند به عنوان مضمون کانونی در نظر گرفته شود که پیوستگی و ارتباط منسجم همه مضامین را در پی دارد و در عین تنوع در سطوح و ابعاد ارتباطی مسجد، توحید حلقه اتصال، همگرایی و هم‌افزایی آن‌ها است (وحدت کلمه). محور و کانون ارتباطات در مسجد، ارتباط با خدا است (متعالی‌ترین سطح ارتباطات انسانی) که تجلی آن در اقامه نماز، ادعیه، مناجات و... است، اما آن‌هم به صورت جمعی است و اجتماعی توحیدی را رقم می‌زند؛ یک اجتماع و ظرفیتی ارتباطی که تنها محدود به عبادات جمعی و اجرای آیین‌ها نمی‌شود، بلکه این ظرفیت توحیدی از ارتباط با خدا و خود تا ارتباطات صمیمانه و عمیق میان فردی (ارتباط تراکشی)، ارتباطات گروهی و ارتباطات عمومی را در برمی‌گیرد و تا سطح یک نظم ساختاری در نهادهای اجتماعی و سازمان‌ها امتداد می‌یابد که حاصل آن، سامان اجتماعی است. سامان و نظمی که محور آن، توحید و عبودیت است و تجلی‌اش کارآمدی سازمان‌های مختلف و تحقق امنیت، نظم و عدالت اجتماعی در همه ساحت‌ها است. ارتباطات سازمانی برآمده از مسجد، اساساً عقلانیت توحیدی را جایگزین عقلانیت ابزاری و مادی می‌کند.

در این میان، آنچه در ارتباطات مسجد و در نسبت با توحید و ارتباط با خدا به عنوان یک امر وحدت‌بخش موضوعیت دارد، نقش روحانیت مسجدی به عنوان امام جماعت است؛ می‌توان گفت که امام جماعت به عنوان یک روحانی، در کانون ارتباطات مسجد قرار دارد؛ از این رو است که در اندیشه متفکران موردبررسی، بر ظرفیت علمی و ارتباطی وی، تأکید بسیار شده است؛ چراکه او باید در تمامی ارتباطات میان فردی (ارتباطات تنگاتنگ با مردم و رسیدگی به احوال ایشان)، گروهی (حلقه‌های فکری و معرفتی) و عمومی (خطابه و روشنگری، آگاهی بخشی و بسیج اجتماعی) و حتی ارتباطات مسجد با مجموعه‌های بیرونی و اقشار مختلف، حضوری فعال داشته و راهنما، راهبر و راهگشای مردم در نیل به معارف الهی و امتداد بخشی به این معارف در سطح اجتماعی باشد. امام به نوعی اتصال مردم به منبع لایزال فیض و معنویت را تسهیل می‌کند و راهبر و راهگشای ایشان در امور فردی و اجتماعی است و این، به نوعی بازتاب الگوی امام و امت در فرهنگ

شیعه بوده که در ساختار و سنت مساجد نیز بازتاب یافته است؛ موضوعی که می‌تواند، مورد اهتمام پژوهش‌های دیگری قرار گیرد.

در پایان، لازم به ذکر است که با توجه به ظرفیت‌ها و بسترهای متنوع ارتباطی در مسجد که سطوح مختلف ارتباطات را فعال می‌کند و نیز کمبود مطالعات عمیق در حوزه مسجد و ارتباطات انسانی، هرکدام از انواع و سطوح ارتباطی در مسجد، می‌تواند موضوع پژوهش‌های مستقل و مطالعات موردی بسیاری باشد، مطالعاتی که هرکدام می‌تواند به حفظ، بازیابی، بسط و گسترش میراث فرهنگی و ارتباطی مسجد در جامعه اسلامی - که پشتوانه نظم اجتماعی بر مدار توحید است - یاری رساند. در مجموع پیشنهادهای ذیل در ارتباط با پژوهش حاضر می‌تواند مورد توجه پژوهش‌های آتی قرار گیرد:

- بررسی نظام ارتباطی مسجد در آیات قرآن و احادیث و روایات اهل بیت علیهم السلام؛
- مطالعه مقایسه‌ای سطوح ارتباطات انسانی در مساجد مذاهب مختلف اسلامی؛
- مطالعه الگوها و سبک‌های ارتباطات گروهی در مساجد فعال کلان شهرها؛
- مطالعه ابعاد و کارکردهای ارتباطی مساجد در سازمان‌ها و مجموعه‌های مختلف علمی، آموزشی، فرهنگی و اقتصادی و...؛
- واکاوی الگوی ارتباطات رسانه‌ای مسجد در تعامل با محیط پیرامونی و اثرگذاری اجتماعی و امتداد اجتماعی مسجد؛
- مطالعه ظرفیت‌های ارتباطات میان فرهنگی مسجد در مناطق شهری چند فرهنگی و ... .

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Hossein Mehrabanifar <https://orcid.org/0000-0002-2924-9251>

منابع و مأخذ

- ابراهیمی کیایی، هادی (۱۴۰۰). مسجد به مثابه حوزه عمومی و تأثیر آن بر شکل‌گیری انقلاب اسلامی، جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۴(۴)، ۳۵-۵۱. Doi:10.30510/psi.2022.297609.2060
- الویری، محسن (۱۳۸۶). مسجد؛ ارتباطات و توسعه پایدار، دو فصلنامه نامه صادق (دین و ارتباطات)، ۱۴(۳۱)، ۹۳-۱۰۹. Doi:10.30497/rc.2007.1389
- بشیر، حسن (۱۳۸۷). معناشناسی جدید ارتباطات: زمینه‌سازی برای شناخت عمیق‌تر رابطه فرهنگ و رسانه، فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۱(۳)، ۱۳۱-۱۵۵. Doi: https://doi.org/10.7508/ijcr.2008.03.006
- تبریزی، امید، مختاباد امرئی، مصطفی و فیضی، محسن (۱۳۹۳). اثرات طراحی فضاهای شهری و معماری جمع‌گرا بر تعاملات و ارتباطات جمعی، مدیریت شهری، ۱۳(۳۷)، ۲۵۷-۲۷۲.
- حاجی موسی نفوتی، علی (۱۴۰۲). ارتباطات گروهی در مسجد مورد مطالعه مسجد جامع صفا - تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۳). دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران با رهبر انقلاب، قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=17360>
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۵). بیانات در دیدار مردم قم، قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2822>
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۱). پیام به دوازدهمین اجلاس سراسری نماز، قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=3141>
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۵). بیانات در دیدار روحانیون استان سمنان، قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=8841>
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۷). بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در هفدهمین اجلاس نماز، قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=4490>
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۹). پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=10253>.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۰). پیام به بیستمین اجلاس سراسری نماز، قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=17503>
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۱). بیانات در دیدار علما و روحانیون خراسان شمالی، قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21151>
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۵). بیانات در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران، قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=34109>.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۰۱). بیانات در محفل انس با قرآن کریم، قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=49983>

مسجد و ارتباطات انسانی؛ مطالعه ظرفیت‌های ارتباطی مسجد [...]

حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۰۲). بیانات در دیدار معلمان، قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=52723>.

خمینی، روح‌الله، (۱۳۸۹). صحیفه نور، ج ۱، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۷، ۲۰، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).

ذوالفقاری، محسن (۱۳۹۹). الگوی تعامل مطلوب فرهنگی- ارتباطی بین مسجد مدرسه و خانواده: مورد کاوی مساجد موفق کشور، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.

سمیعی، محمد و عموزاده مهدیرجی، حنیف (۱۳۹۳). سرمایه اجتماعی مساجد و انقلاب اسلامی ایران: مطالعه موردی شبکه اجتماعی مسجد هدایت، پژوهشنامه علوم سیاسی، ۹(۴)، ۷۳-۱۰۲. Doi:20.1001.1.1735790.1393.9.4.3.3

شوتس ایشل، رینر (۱۳۹۱). مبانی جامعه‌شناسی ارتباطات، ترجمه کرامت‌اله راسخ، تهران: نشر نی.

عابدی جعفری، حسن، تسلیمی، محمد سعید، فقیهی، ابوالحسن و شیخ‌زاده، محمد (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی، اندیشه مدیریت راهبردی، ۵(۲)، ۱۵۱-۱۹۸. Doi:10.30497/smt.2011.163

فرخی، میثم (۱۳۹۳). سیاست‌گذاری فرهنگی مطلوب مسجد از دیدگاه مقام معظم رهبری در جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، ۱۷(۶۵): ۳۳-۵۴.

فرخی، میثم (۱۴۰۰). مسجد در فرهنگ و ارتباطات اسلامی، تهران: رشد فرهنگ.

قنبری نیک، سیف‌اله (۱۳۹۴). بازخوانی و طراحی الگوی تعامل فرهنگی- ارتباطی مسجد و جامعه، رساله دکتری تخصصی، قم: دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام.

محسنیان‌راد، مهدی (۱۳۹۹). رسانه شناسی، تهران: انتشارات سمت.

محمدپور، احمد (۱۴۰۰). ضد روش؛ زمینه‌های فلسفی و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی، تهران: نشر لوگوس.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۶). یادداشت‌ها، ج ۶ و ۷، تهران: انتشارات صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹ الف). آزادی معنوی، تهران: انتشارات صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹ ب). آشنایی با قرآن، ج ۹ و ۱۰، تهران: انتشارات صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹ ج). آینده انقلاب اسلامی، تهران: انتشارات صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹ د). پانزده گفتار، تهران: انتشارات صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۹۰ الف). داستان راستان، ج ۱، تهران: انتشارات صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۹۰ ب). خدمات متقابل اسلام و ایران، تهران: انتشارات صدرا.

مهدی‌زاده، سیدمحمد (۱۳۹۱). نظریه‌های رسانه‌ها؛ اندیشه‌های رایج و دیدگاه‌های انتقادی، تهران: انتشارات همشهری.

مولانا، حمید (۱۴۰۱). ارتباطات انسان، تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.

Abedi Ja'fari, H. Taslimi, M.S., Faghihi, A. & Sheikhzade, M. (2011). Thematic Analysis and Thematic Networks: A Simple and Efficient Method for Exploring Patterns Embedded in Qualitative Data Municipalities), *Strategic Management Thought*, 5(2), 151-198. [In Persian] Doi:10.30497/smt.2011.163

Alberts, Jess K. Nakayama, Thomas K. & Martin, Judith N. (2019). Human communication in society, Hoboken, NJ: Pearson Education.

Alviri, M. (2007). Mosque; Communication and Sustained Development, *Religion & Communication*, 14(31), 93-109. [In Persian] Doi:10.30497/rc.2007.1389

Beauchamp, Susan R. & Baran, Stanley J.(2017). Introduction to human communication: perception, meaning, and identity, New York: Oxford University Press.

Bashir, H. (2008). New Semantics of Communication; Making Possible a Deeper Understanding of Relationship between Culture and Media, 1(3), 131-155. [In Persian] Doi: https://doi.org/10.7508/ijcr.2008.03.006

DeVito, J A. (2016), Human communication: the basic course, Hoboken, NJ: Pearson Higher Education.

Donsbach, W. (2008). The international encyclopedia of communication, New York: Blackwell publishing.

Ebrahimi Kiapi, H. (2022). Mosque as a public sphere and its impact on the formation of the Islamic Revolution, *Political Sociology of Iran*, 4(4), 35-51. [In Persian] Doi:10.30510/psi.2022.297609.2060

Farrokhi, M. (2014). Desirable cultural policies of the mosque from the perspective of the Supreme Leader in the Islamic Republic of Iran, *Basij Strategic Studies Quarterly*, 17(65), 33-54. [In Persian] Doi: 20.1001.1.1735501.1393.17.65.2.3

Farrokhi, M. (2021). The Mosque in The Islamic culture and communication, Tehran: Roshde Farhang. [In Persian]

Ghanbari Nik, S. (2015). Reading and designing the pattern of cultural-communicative interaction between mosque and society, PhD Thesis, Qom: Bāqir al-'Olūm Ūniversity. [In Persian]

Gray, Paul S. Williamson, John B. Karp, David A. & Dalphin, John R. (2007), The Research Imagination: An Introduction to Qualitative and Quantitative Methods, Cambridge University Press.

Guerreiro, A. & Serrazina, L. (2009). Communication as social interaction: primary school teacher practices, from www.inrp.fr/editions/cerme6

Guest, G.(2012). Applied thematic analysis, Thousand Oaks, California: Sage.

Habermas, J. (1992). The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, Cambridge: Polity Press.

Haji Musa Nafouti, A. (2023). Group communication in the mosque, Case study of Safa Mosque in Teh-

- ran, Master's thesis, Tehran: Imam Sadiq University. **[In Persian]**
- Khomeini, R (2010). Sahifah Noor, V. 1, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 20, Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. **[In Persian]**
- Laughey, D. (2007). Key Themes in Media Theory, London: Open University Press.
- Sami'i, M. & Amuzadeh Mahdirji, H. (2014), Social Capital of Mosques and Islamic Revolution of Iran: case study of Hedayat Mosque social network, *Political Science Journal*, 9(4), 73-102. **[In Persian]**
Doi:20.1001.1.1735790.1393.9.4.3.3
- Mahdi zade, M. (2012). Tehran: Hamshahri. **[In Persian]**
- Mohammad pour, A. (2020), Anti-method: Philosophical grounds and practical procedures in qualitative methodology, Tehran: Logos. **[In Persian]**
- Mohsenian-Rad, M. (2020), Medialogy, Tehran: Samt. **[In Persian]**
- Motahhari, M. (2007). The Notes, V. 6 &7, Tehran: Sadra. **[In Persian]**
- Motahhari, M. (2010A). The Spiritual freedom, Tehran: Sadra. **[In Persian]**
- Motahhari, M. (2010B). Knowing the Qur'an, V. 9 &10, Tehran: Sadra. **[In Persian]**
- Motahhari, M. (2010C). The future of the Islamic revolution, Tehran: Sadra. **[In Persian]**
- Motahhari, M. (2010D). The fifteen lectures, Tehran: Sadra. **[In Persian]**
- Motahhari, M. (2011A). Dastan Rastan, Tehran: Sadra. **[In Persian]**
- Motahhari, M. (2011B). The Mutual services of Islam and Iran, Tehran: Sadra. **[In Persian]**
- Mowlana, H. (2022). On Human Communication, Tehran: Imam Sadiq University. **[In Persian]**
- Schützeichel, R. (2012), Basics of Sociology of Communication, translated by Keramatollah Rasekh Tehran: Ney publication. **[In Persian]**
- Tabrizy O., Mokhtabad Amrei, M. & Feizi, M. (2015). Design and Architecture of Collectivist Social Interaction and Communication, *Urban Management*, 13(37), 257-272. **[In Persian]**

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی